

جایگاه‌شناسی مبانی شناختانه «تعدد قرائات» نزد علما مشهور شیعه از قرن چهارم تا هفتم هجری

محمد امین متینی راد^۱

چکیده

دانش قرائت و به تبع آن مسئله تعدد قرائات از زیرشاخه‌های مهم علوم قرآنی است. و دیدگاه دانشمندان شیعه در هر مسئله یا جایگاه شناختی هر دانش از اهمیت برخوردار است. از طرفی تا کنون در این راستا مقاله‌ای به صورت مبانی شناختانه و بررسی جایگاه شناختی آن نزد شیعیان نگاشته نشده است، لذا پژوهش حاضر با این رویکرد و با واکاوی تحلیلی - تاریخی و بررسی کتب دانشمندان مشهور شیعه از قرن چهارم تا قرن هفتم به این نتیجه دست می‌یابد که فضای قرائی در میان شیعیان نسبت به «دانش قرائت» و به تبع آن مسئله تعدد قرائات قرآنی، دارای نقش منفعلانه و به علت‌های عارضی مانند پاسخگویی به فضای کلامی حاکم بر جامعه یا بررسی‌های فقهی به علت خروج مکلف از تحیر انجام پذیرفته است.

واژگان کلیدی: تعدد قرائات، علمای شیعه، قرن پنجم، جایگاه قرائت.

تأسیس: ۶۳ (۴۱) ۱۳ هـ. ش

۱. مقدمه

از پربارترین و پرثمرترین رشته‌های پژوهشی در چهارچوب اسلام‌شناختی، حوزه قرآن‌پژوهی و از مهمترین زیرشاخه‌های آن مبحث تاریخ و قرائت قرآنی است. تا جایی که با مراجعه به فهرست‌نگاری‌ها دانش قرائت پرتالیف‌ترین زیرشاخه علوم قرآنی به حساب می‌آید. دانش قرائت را می‌توان از جمله مطالعات میان رشته‌ای قلمداد نمود که بیش از یک زمینه محض دانشی از آن مورد واکاوی پژوهشگران قرار می‌گیرد، لذا اهمیت کنکاش پژوهش‌های قرائی تا بدان‌جاست که زمینه‌ساز تحریف قرآن شده است و برخی از این رهگذر به اثبات تحریف در قرآن روی آورده‌اند. (فاکر مییدی، محمدی فرد (۱۳۹۳)، نقد دیدگاه محدث نوری در استلزام اختلاف قرائت با تحریف قرآن، نشریه مطالعات قرآن، ش ۳، ص ۱۷) مبحث تعدد قرائت در طول تاریخ با فراز و نشیب‌هایی تا عصر حاضر روبه‌رو بوده است که پیش از این در لابه‌لای مباحث علوم قرآنی و در ابتدای تفاسیر یا در کتب فقهی و کلامی مورد توجه قرار می‌گرفت.

سپس در نیم قرن اخیر مطالعات قرآن‌پژوهی رشد فزاینده‌ای به خود گرفت تا جایی که موضوع پژوهش بسیاری از مستشرقان قرارگرفت. این روند باعث شد تا از سوی برخی اندیشمندان «موج تهاجم استشرافی» نامیده شود. (جانی پور، محمد (۱۳۹۴)، بررسی پیشینه و انگیزه‌های مستشرقین از پرداختن به موضوع اختلاف قرائت قرآنی، نشریه مطالعات قرآن و حدیث، ش ۱۷، ص ۸) بنابراین در عصر حاضر، باز پژوهشی این مبحث از اهمیت دوچندان و جایگاهی ویژه‌تر برخوردار است؛ چرا که در میان پژوهشگران کنونی و عرصه‌های علمی با وجود پژوهش‌های فراوانی که حول قرائت نگاشته شده، کمتر به این موضوع پرداخته یا اصلاً بدین منوال پرداخته نشده است و نگارنده به نوشتار علمی که به شیوه تحلیل‌شناختی و واکاوی، مبانی آراء فقهاء شیعه را در مسئله تعدد قرائت مورد کنکاش قرار داده باشد، یافت نکرد.

اهمیت واکاوی در این عرصه از جهات متعددی مد نظر نگارنده بوده است که مهمترین آن ارتباط آن با کلام الهی و هواید شدن آثار مهم برآمده از نتایج این نگاشته علمی است که از جمله آن می‌توان به آثار فقهی آن اشاره کرد. از سوی دیگر، در صورت اثبات حجیت قرائت متعدد، شبهاتی تاریخی - عقیدتی رخ نموده و همچنین در صورت تعارض این قرائت، فقیه و

جایگاه‌شناسی مبانی شناختانه «تعدد قرائات» نزد علما مشهور شیعه از قرن چهارم تا هفتم هجری | ۱۰۷

دانش پژوه قرآنی را به زحمت می‌اندازد؛ از این رو، وجود تحقیقی دقیق و جامع در این زمینه ضروری می‌نماید. علاوه بر این، بررسی حجیت تعدد قرائات قرآنی در عرصه قرآن پژوهی منحصر به جنبه‌های علمی و اعتقادی نبوده و جنبه عملی آن اهمیت کنکاش در این موضوع را دوچندان کرده است. از طرفی مواضع علمای شیعه در جایگاه شناختی هر دانش اهمیت وافر دارد؛ از این رو نگارنده با توجه به دغدغه‌های خویش این مبحث را مورد واکاوی قرار می‌دهد و به جایگاه و نقش شیعیان در تطور این دانش می‌پردازد.

درباره دانش قرائت آنچه به زیور طبع درآمده را می‌توان در موضوعات ذیل خلاصه کرد:

- بررسی دیدگاه مفسران (شیعه یا سنی) و یا برخی از فقها در جهات مختلف از دانش قرائات
- بررسی یک آیه و یا یک سوره از جهات متعدد هم‌چون قرائات اهل بیت و وجوه اعرابی و دلالت معنایی و غیره

- بررسی آثار و نتایج اختلاف قرائت‌ها

- بررسی ضابطه یا انگاره آن؛ به عبارتی احتجاج پذیری قواعد آن

- بررسی نگاه مستشرقان به قرائات قرآنی

- پیامدهای اختلاف در قرائات متفاوت و آثار آنها در عرصه‌های متعدد چون دانش نحو و ادبیات فارسی

- علل پیدایش اختلاف در قرائات از مناظر گوناگون

- بررسی حواشی این دانش هم‌چون ساختار آوایی قرائات و تاثیر مقولات بیرونی بر قرائات سبع

- نگاهی به کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی

این مبحث با توجه به رویکرد این نوشتار دارای پیشینه درخور نمی‌باشد، ولی مقالاتی که به این رویکرد نزدیک هستند عبارتند از: «بررسی انگاره تواتر قرآن» از سید رضا مؤدب و علی‌رضا محمدی فرد، «بررسی قرائات منسوب به ائمه علیهم‌السلام در سوره مائده» از زهره اخوان مقدم و زهره دانشی کهن، «بررسی و تحلیل نظرات فقهاء درباره جواز قرائات سبع در نماز» از محمد فاکر محمدی و سید مجتبی رضوی و «پژوهشی در ساختار آوایی قرائات هفتگانه و مقایسه آن با زبان عربی معاصر» از محمدرضا ستوده‌نیا که به‌صورت جزئی به رویکرد این مقاله اشاره دارند،

ولی آنچه این مقاله در صدد آن است بررسی مبانی شناختانه با بررسی فضای قرن و به طور کلی جایگاه دانش قرائت در نزد شیعیان و نقش شیعیان در بازه زمانی قرن چهارم تا هفتم است که دغدغه مقالات مزبور نبوده است.

۲. بررسی مفهوم شناختی واژه «قرائت»

واژه قرائت در بسیاری از مقالات مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است، ولی این عرصه با وجود بررسی‌های فراوان و جستارهای متعدد از سوی پژوهش‌های لغوی، همچنان نیازمند بازپژوهی درخور از رهگذر تاریخی روایی است؛ چرا که علاوه بر اقتضاء تعددپذیری، زمینه‌های استعمال این واژه و گستره استعمال آن، کنکاش لغوی دقیق این واژه چنان حائز اهمیت می‌نماید که عدم آن باعث توهم تحریف قرآن شده است.

اولین واژه منزل از واژه «قرأ» بوده و از واژه‌های نسبتاً پر استعمال قرآنی است که بارها در قرآن استفاده شده و از این رهگذر، هم در کتب لغوی و هم در تفاسیر مورد مذاقه علما بوده است. آیت الله مصطفوی، محقق لغوی معاصر، این واژه را نسبت به لغات دیگر مفصلاً مورد واکاوی قرار داده که نشان از اهمیت آن می‌باشد. (حسن مصطفوی، بی تا، ج ۹، ص ۲۴۲) همچنین این واژه در شعر نیز مسبوق به استعمال است. (خلیل بن احمد فراهید، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲) سعه کاربردی این واژه در دو معنای اساسی مورد استعمال قرار گرفته که کهن‌ترین منبع واژگان شناختی عربی عصر نزول یعنی کتاب العین، در مورد اولین معنای آن اطلاعات زیادی ارائه نداده و بیان داشته که این واژه در مورد قرآن استفاده می‌شود، چه با نگاه به مصحف، چه غیر از آن. (خلیل بن احمد فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۰۴) اصل این واژه به معنای جمع آمده ولی گستره معنای این واژه چندان نیست که شمول آن هر امری را فرا گیرد. (محمد بن بهادر زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۷۳). ابن فارس نیز این اصل را پذیرفته و قاف، راء و حرف معتل را به معنای اجتماع دانسته و کلمات این ریشه را به همین معنا برمی‌گرداند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۷۸) البته با توجه به بررسی‌های شناختی این تنها احتمال در این واژه نیست. دومین معنای واژه را قرائت دانسته‌اند. البته غیر از این دو معنا، برخی معانی دیگر نیز برای این واژه در پژوهش‌های قرائی یافت می‌شود که درخور اعتنا نیست. و به علت عدم وثوق نسبت به آن، روش شناختی

لغوی آن را با اختصاص دادن به یک مکان خاص یا مجال خاص یا روی آوردن به تاویلی مناسب توجیه می‌نمایند.

واژه قرآن مصدر هم وزن «کفران» و «غفران»، در اصل به معنای جمع دانسته شده است. این در صورتی است که این قرآن مشتق دانسته شود؛ البته برخی آن را جامد تلقی کرده‌اند. (ابراهیم اقبال، ۱۳۸۵ش، ص ۲۰) که با توجه به ریشه لغوی آن، وجه مصدری بهتر به نظر برسد. البته در مشتق بودن آن هم اختلافاتی وجود دارد؛ برخی آن را مشتق از «قرن» دانستند، در مورد وجه جمع این واژه نیز احتمالاتی چون جمع الفاظ، جمع سور، ثمرات کتب منزل سابق و جمع انواع علوم بیان شده است. برخی نیز در اصل اینکه ریشه این واژه با استشهاد به آیه ۱۷ سوره قیامت به معنای اجتماع است نیز مناقشه کرده، ریشه قرأ را به معنای «ظهر و بین» دانسته و معتقد شدند: قاری به کسی اطلاق می‌شود که قرآن را ظاهر و از غموض خارج می‌سازد. (محمد بن بهادر زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۷۳)

نقطه زرین نتایج واکاوی لغوی این واژه از رهگذر تاریخی، لغت‌پژوه را به این امر رهنمون می‌سازد که تطوّر معنایی این واژه از بررسی مفهوم‌شناختی آن منفک نیست. قرائن، نشانگر آن است که این واژه در ابتدای عصر نزول و در فضای عصر جاهلی به معنای تلاوت کردن نبوده است و تطوّر معنایی در پی داشته است. (اکرم خدایی اصفهانی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۰) در این زمینه مقاله مستقّلی نیز به رشته تحریر درآمده است که شایسته مراجعه است.^۱

در تعریف اصطلاحی اختلافات فراوانی حتی بیش از اختلافات لغوی این واژه وجود دارد؛ نگارنده با تامل مختصر در تعاریف اصطلاحی قرائت، موثرترین گزاره در تعریف را رویکرد صاحب آن تعریف می‌داند. ابن جزری می‌گوید: «قرائت: علم به کیفیت ادای کلمات قرآن و اختلاف این کیفیت می‌باشد؛ اختلافی که به ناقل و راوی آن منسوب است.» (محمد مهدی، رکنی یزدی، ۱۳۷۹ش، ص ۴۰) تعاریف دیگر نیز با اختلاف در کتب علوم قرآنی مدون شده است که به جهت عدم ارتباط مستقیم با مقاله، مورد واکاوی تفصیلی قرار نگرفت.

۱. ر. ک: عبد المجید طالب تاش، بایسته‌های قرائت قرآن با بررسی معنای واژه اقرا، نشریه پژوهش دینی،

۳. علما مشهور شیعه و مسئله تعدد قرائات

۱.۳. فضای قرائی قرن چهارم

علمای شیعه در قرون ابتدای هجری کمتر مورد مذاقه مستقل دانش‌پژوهان قرار گرفته یا اصلاً مورد توجه نبوده است؛ چراکه طریقت‌داشتن ایشان در کاشفیت از رای معصوم از اهمیت وافری برخوردار است، لذا عملکرد ایشان به عنوان صحابی اهل بیت بیشتر مورد توجه بوده است که برخی پژوهش‌های قرائی در این راستا است، ولی در قرن چهارم علمای عظیم‌الشانانی در صحنه تشیع ظهور کردند؛ نیمه اول قرن چهارم اعلامی را چون محمد بن اشعث کوفی، علی بن حسین بابویه قمی (صدوق اول)، محمد بن یعقوب کلینی و شیخ صدوق به خود دیده است. از سوی دیگر ورود شخصی چون ابو بکر ابن مجاهد ملقب به شیخ القراء بغداد به صحنه دانش قرائت، نقطه عطفی تاریخی در این دانش محسوب شد؛ زیرا وی به رسمیت‌بخشی به قرائات هفتگانه روی آورده و انقلابی در این دانش پدید آورد و تسبیح قرائی این مجاهد در نیمه قرن پنجم فراگیر شد. (فانزه عظیم زاده اردبیلی، ۱۳۸۰ش، ص ۱۱۹) متأسفانه بررسی‌های قرائت‌شناختی در این عصر با مشکلاتی همچون فقدان آثار علما و عدم ضابطه‌مندی پردازش‌های قرائی مواجه است، لذا بعید نیست که ادعا شود از فضای حاکم بر قرن چهارم شاهد درخوری در دست نیست. فضای فقهی یا به عبارت روشن‌تر رویکردهای فقهی در قرون متقدم از قرون متاخرتر متفاوت است؛ از این روی برای دیدگاه‌یابی دانشمندان به‌نامی چون کلینی و صدوق نسبت به دانش قرائات باید به کتب حدیثی ایشان مراجعه و از بیان روایت یا عدم آن و شاخصه‌های دیگر به نظر ایشان پی برد که در جدول دیدگاه‌یابی بدان اشاره خواهد شد.

۲.۳. فضای قرائی قرن پنجم

در قرن پنجم از مهمترین قرون محسوب می‌شود شیخ مفید از مهمترین فقهای این عصر است که از آثار وی قریب به سه چهارم آن از بین رفته است و حدود یک چهارم آن در کنگره هزاره شیخ مفید به چاپ رسیده است.^۱ وی در کتاب «تفسیر القرآن المجید»^۲ به استفتائاتی که ناظر

۱. ر. ک: «هزاره شیخ مفید» اثر رضا استادی.

به دانش قرائت است پاسخ داده است و رویکرد وی ظاهراً کمی با علمای نزدیک به خود تفاوت دارد. رهگیری قرائت پژوهی وی در آثاری چون «تفسیر القرآن المجید»، «المسائل السرویه»، «المسائل العکبریة» و «الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد» امکان پذیر است. ظاهراً شیخ مفید به علل اوضاع اجتماعی و فرهنگی آن‌برهه در مقام پاسخ‌گویی به برخی از سؤالات قرار داشته که باعث توجه ایشان به دانش قرائت شده است. وی در حد پاسخگویی به سؤالات دیگران به دانش قرائات اهمیت داده است و شاهد قرائی بیشتری از شیخ مفید در دست نیست، اما در آثار به‌جای‌مانده از شیخ مفید آنچه بیشتر مورد توجه و تعجب است، اعتقاد وی به چندنزولی بودن قرآن کریم است. (شیخ مفید، ۱۴۲۴ق، ص ۵۴۹ و ۴۱۳ق، ص ۸۴) به‌هرروی، قرائت‌پژوه در آثار شیخ مفید به عدم انحصارانگاری قرائت در دیدگاه ایشان یقین خواهد کرد. حسب واکاوی نگارنده در قرن پنجم تنها فقیه‌ی که به چند نزولی معتقد است شیخ مفید است. سید مرتضی در فضای قرائی ورود کرده و در کتاب «رسائل الشریف المرتضی» شواهد متعددی از اجوبه ایشان در دست است که می‌تواند قرائت‌پژوه را تا حدی به اعتقاد ایشان آشنا سازد؛ به عنوان مثال در بخش «کیفیه نزول القرآن» این کتاب ایشان به نزول تدریجی قرآن متمایل شده، ولی بحث از چندنزولی یا چندابلاغی رسول الله ﷺ به صورت تعدد در قرائات را به‌میان نمی‌آورد که شاید بدین معنا باشد که اصلاً بحث چند نزولی یا چند ابلاغی مطرح نبوده است و اگر میان شیعیان این بحث فراگیرد بود می‌بایست در این بحث که سید مرتضی در مقام بیان کیفیت نزول است به چگونگی نزول از حیث تک‌حرفی یا چندحرفی سخن به میان آورد. شواهد موجود در کتاب ایشان نشانگر اعتقاد ایشان به تعدد قرائات است. (سید مرتضی، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۸۶؛ ج ۴، ص ۱۱۲؛ ج ۳، ص ۱۱۵) همچنین در ذیل آیه وضو بحث تقریباً مبسوطی نسبت به ترجیح‌پذیری قرائات انجام داده که به وضوح نشانگر زنده‌بودن دانش قرائت در آن برهه زمانی است. بنابراین، ظن بدست‌آمده در واکاوی شواهد قرن پنجم حاکی از آن است که انحصارپنداری قرآن در یک قرائت خاص در همان قرن بعید می‌نماید. واکاوی و رهگیری

۱. ص ۵۴۹. نگارنده از مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید به رشته تحریر درآمده است که نگارنده شاهد درخوری از قرائات در آن نیافت.

قرائت پژوهانه در آثار گران‌سنگ سید مرتضی نشانگر این است که ایشان توجه ویژه‌تر به دانش قرائت داشته که ناشی از اهمیت ویژه ایشان به علوم قرآنی از رهگذر ادب عربی و تفسیر است. مقالات مرتبط با دیدگاه‌شناسی سید مرتضی اشاره‌ای به مبحث کنونی مقاله نداشتند.^۱

بدون شک سید مرتضی در واکاوی‌های قرآنی یا به طور عام‌تر علوم قرآنی نقش فعال داشته است. (سید مرتضی، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۴۷۶) ولی آنچه این نوشتار بدنبال آن است بررسی مبانی شناختانه دانش قرائت و واکاوی دیدگاه شیعی در این دانش مهم است که علی‌رغم اهمیت فراوان سید مرتضی به این دانش، ظاهراً شاهد مناسبی در این راستا در دست نیست.

سید رضی که از نامورترین علما شیعه در قرن پنجم شناخته می‌شود و در زمینه علوم قرآنی فعالیت به‌سزایی داشته است. شواهد بدست آمده حاکی از آن است که ایشان با وجود اینکه بیشتر به علوم ادبی و تفسیری تمایل دارد ولی نسبت به دانش قرائت بی تفاوت نبوده است و آمدن قرائت متعدد در کتاب وی دلیلی بر قبول مسئله تعدد در آن برهه زمانی است. دو کتاب از کتب سید رضی منبع معرفت‌شناختی قرائی از دیدگاه سید رضی است؛ اولین آنها، کتاب «تلخیص البیان فی مجازات القرآن» می‌باشد؛ این کتاب به مقدمه و تصحیح حسن محمد عبد الغنی به چاپ رسیده است. محمد عبد الغنی نقش قرائات در کتاب تلخیص البیان سید رضی را پررنگ و نقش قرائی ایشان را فعال می‌داند؛ چرا که ایشان قائل به انحصار‌گرایی در قرائت نبوده است و نه تنها ناقل قرائات سبعة است، که حتی از قرائات شاذ هم نقل کرده است. دومین آنها، کتاب «حقائق التاویل فی متشابه التنزیل» است که اشاره مختصری به قراء داشته است. (سید رضی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۱) این کتاب نشان اهتمام ایشان به قرائت پژوهی است. او در این کتاب به بررسی وجوه و معانی قرائات مختلف پرداخته و یا از قرائات دفاع کرده است. ولی با این وجود، این نوشتار از این نوع بررسی در قرائات استفاده خاصی ندارد؛ چرا که مبانی نظری قرائات را مورد کنکاش قرار نداده است، تا بتوان دیدگاه فرقه امامیه را درباره دانش قرائت در همان برهه زمانی تشخیص داد.

۱. مثلاً «برخی آراء علوم قرآنی سید مرتضی» اثر سید محمد رضا حسینی نیا، همچنین «سید مرتضی و استفاده از علوم زمانه در تفسیر قرآن» اثر محسن آرمین.

بعید نیست که بهترین منبع برای بررسی‌های قرائت‌شناختی در قرن پنجم آثار شیخ طوسی باشد؛ چرا که منبع مستقلی از تفسیر از ایشان در دست است که قرائت‌پژوهان نیز واکاوی‌های درخوری از نقش و جایگاه قرائت در آثار وی در تفسیر گران‌سنگ التبیان بیان کردند. وی نه تنها از قرائات مشهور بلکه از قرائات شاذ و قرائات صحابه نیز بهره جسته است. (مرتضی کریمی نیا، اختلاف قرائات یا تحریف قرآن نگاهی به نقل روایات شیعه در تفسیر البیان، نشریه علوم حدیث، ش ۴۰، ۱۳۸۵ش، ص ۴) شیخ طوسی قائل به جواز فقهی قرائات متعدد است. (شیخ طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۷) بهترین وجه برای حمل احادیث سبعة در عرصه قرآنی در نظر شیخ طوسی جواز قرائت به قرائات متعدد است، ولی بررسی‌های قرائی کلامی غیر از نتایج واکاوی فقهی است. نگارنده اعتقاد شیخ طوسی را تک‌نزولی می‌انگارد؛ چرا که واژه «غیر» در کلام شیخ بر این معنا دلالت دارد. و شواهد برخی از محققین معاصر مبنی بر اعتقاد شیخ بر چندنزولی قابل دفاع نیست. همچنین از کلام شیخ برمی‌آید که روایت سبعة احرف در فضای شیعه هر چند به حد تواتر نرسیده است، ولی وجود دارد و قابل انکار کلی نیست.^۱ تواترپذیری ایشان در کتاب الخلاف نیز همسو با اعتقاد شیخ مفید است. (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۴۵) علاوه بر این، سیاق التبیان برای خواننده آن به انضمام کلام شیخ مبنی بر نیکو دانستن اختلاف قرائات، به روشنی این پیام را می‌دهد که آراء شیخ طوسی از روی تقیه صادر نشده است. (شیخ طوسی، بی تا، ج ۳، ص ۲۷۲) شایان ذکر است که بررسی‌های تحلیلی نگارنده به این نظریه متمایل است که جو به شدت کلامی حاکم بر قرن پنجم، منجر به اظهار نظر و توجه علما به دانش قرائت شده است، لذا در آن برهه زمانی مبحث قرائت را باید ذیل مباحث کلامی جستجو نمود.

۳-۳. فضای قرائی قرن ششم

هر چه از قرون ابتدای هجری دورتر می‌شویم دانش قرائت به‌خصوص قرائات سبعة بیشتر مورد واکاوی قرار می‌گیرد تا جایی که در قرن ششم دانش قرائت به دست امین الاسلام طبرسی در فضای شیعه به یک دانش مورد توجه تبدیل می‌شود. این دانش در فضای شیعی در حال استقلال

۱. «و هذا الخبر عندنا و ان كان خبراً واحداً... الخ».

بوده است و حتی هم اکنون در زمان معاصر نوشتارهای متعددی درباره امین‌الاسلام طبرسی و توجه وی به قرائات نگاشته شده است. نگارنده ویژگی قرن ششم نسبت به دانش قرائت را وجه استقلال‌پذیری این دانش در فضای شیعی می‌داند که به نوبه خود درخور توجه است. با وجود اهتمام ویژه امین‌الاسلام طبرسی در دانش قرائت و استقلال‌بخشی وی به این دانش در فضای شیعی عقیده مبانی‌شناختانه وی نسبت به جوانب متعدد در مسئله تعدد قرائات در دست نیست. از سوی دیگر از جمله فقها نامور شیعه ابن‌ادریس حلی توجه درخور به قرائت شناختی آیات نداشته است، هر چند بعضاً به قرائات صحابه یا اهل بیت علیهم‌السلام تمسک جسته است. (ابن‌ادریس، ۱۳۸۷ش، ج ۵، ص ۱۹) قطب‌راوندی از علمای شیعه قرن ششم نیز در کتاب فقه القرآن خود از التفات شایسته که از صبغه کلامی برخوردار باشد بهره‌نجمسته است و مفاهیم مستفاد از نوشتار ایشان تنها دال بر عدم انحصار‌پنداری در قرائتی خاص می‌نماید. (قطب‌راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۵۵) ابن‌زهره نیز در کتاب «غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع» بیش از بررسی‌های فقهی در ذیل برخی از آیات الاحکام توجهی به این نکته نداشته است، (ابن‌زهره، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۵۶) بنابراین، فضای کلامی که در قرون پیش بر فضای شیعه مسلط بود و به تبع، شیعه مجبور به پاسخگویی و توجه به دانش قرائت می‌شد فرو کاسته شده است. لذا در قرن ششم هر چند میزان استقلال‌یابی دانش قرائت در شیعه مقدار کمی به دست امین‌الاسلام طبرسی انجام پذیرفت، لکن در این قرن از بررسی‌های مبانی‌شناختانه که دغدغه نگارنده این‌سطور است، خبری نیست.

۴-۳. فضای قرائی قرن هفتم

در قرن هفتم هجری نیز گفتمان قرائی در میان شیعیان همچنان از جایگاه درخور برخوردار نیست و در گذار تاریخ فرقه امامیه یکی از کم‌توجه‌ترین - اگر نگوئیم بی‌توجه‌ترین - قرون نسبت به دانش قرائت است. در این قرن از عمق‌بخشی به این دانش خبری نیست. از این رو قرائت‌پژوه هیچ شاهد قرائی مناسبی در آثار فقهی و کلامی محقق حلی نمی‌یابد و هرچند سید بن طاووس به این دانش توجه اجمالی داشته است، لکن مبانی‌شناختانه قابل واکاوی نیست. بدون شک ابن‌طاووس به قرآن و علوم قرآنی حتی به جنبه‌های ادبی آن چون دانش نحو توجه

جایگاه‌شناسی مبانی شناختانه «تعدد قرائات» نزد علما مشهور شیعه از قرن چهارم تا هفتم هجری | ۱۱۵

درخوری داشته است که این مطلب در کتاب «سعد السعود للنفوس المنضود» وی موج می‌زند؛ وی ظاهراً با مسئله تعدد در قرائات کنار آمده و قرائات مشهور صحیح را پذیرفته است. (ابن طاووس، بی تا، صص ۴۴، ۹۲، ۲۲۷) البته صاحب مفتاح الکرامه عدم اعتقاد به تواتر قرائات که خود رویکردی مبانی‌شناختانه است را به سید بن طاووس نسبت می‌دهد، (حسینی عاملی، بی تا، ج ۲، ص ۳۹۰) که نگارنده چنین شاهدهی را در سعد السعود نیافت. بنابر آنچه گذشت، می‌توان قرن هفتم را از راکدترین قرون نسبت به دانش قرائت در فضای شیعیان تلقی نمود. به همین علت واکاوی‌های قرائت‌پژوهانه که به دنبال شناسایی شاهد‌های قرآنی در گذر تاریخی هستند، شاهد درخوری در این قرن نمی‌یابند. بنابراین در فضای قرون چهارم تا هفتم هجری از نظر نگارنده نقش شیعه نقش منفیانه است.

خوزه‌علیه‌سلم
مدرسه شهیدین
هشتی و قدوسی

تأسیس: ۶۳ (۴۱) ۱۳ ه.ش

۵.۳. جدول دیدگاه یابی^۱

۱. (راهنما دیدگاه یابی)

الف: نسبت به چند نزولی یا تک نزولی.

۱. نزول متعدد آیات قرآنی از طرف پروردگار یا به واسطه جبرئیل (چند نزولی)

۲. نزول واحد ولی ابلاغ متعدد از طرف رسول الله ﷺ.

۳. نزول واحد و ابلاغ واحد، روایات متعدد توسط قراء و راویان ولی تأیید قرائات توسط معصومین علیهم السلام.

۴. نزول واحد، ابلاغ واحد، روایت متعدد توسط قراء و راویان قرآن و رد و معارضه معصومین علیهم السلام با قرائات متعدد یا اقلا معارضه انگاری قرائات.

۵. شاهی در دست نیست.

ب: پذیرش اصل مسئله تعدد یا تک انگاری.

۱. پذیرش مسئله تعدد.

۲. عدم پذیرش مسئله تعدد و انحصار گرایی در صحت یک قرائت خاص.

۳. شاهی در دست نیست یا نگارنده دست پیدا نکرد.

پ: پذیرش تواتر.

۱. قائل به تواتر در قرائات سبعة.

۲. قائل به تواتر در قرائات عشره.

۳. عدم پذیرش تواتر.

۴. شاهی در دست نیست یا نگارنده دست پیدا نکرد.

ج: ترجیح پذیری قرائت.

۱. قبول مسئله ترجیح پذیری قرائات.

۲. قائل به عدم پذیرش و استوا همه قرائات به طوری که قرائتی بر دیگری برتری ندارد.

۳. شاهی در دست نیست.

د: محدوده اعتبار قرائت (اکثرا در جواز فقهی آن)

۱. فقط قرائات سبعة مجزی است.

۲. قرائات عشره مجزی است.

۳. فقط يك قرائت خاص مجزی است (فارق از نوع قرائت)

عالم	تاریخ	منبع	نقطه عطف دیدگاه	رمز دیدگاه یابی	دلیل ^۱
شیخ کلینی	۲۰۰ هـ	الکافی، ج ۲، ص ۶۳۰	اعتقاد به تک‌حرفی بودن قرآن و عدم اعتقاد به حدیث سبعة	الف (۱)، ب (۳)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	بیان روایت در کافی، در کافی خبری از حدیث سبعة نیست
شیخ صدوق	۲۰۰ هـ	اعتقادات الإمامية (للسدوق)، ص ۸۶ توحید، ص ۲۲۷	اعتقاد به تک نزولی و نزول واحد قرآن. ایشان در خصال درباره سبعة روایت آورده است، ولی آمدن روایت در آن کتاب اعم از اعتقاد وی به آن می‌باشد. در من لا یحضر این روایات را نیاورده است.	الف (۲ یا ۳)، ب (۳)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	بیان روایت
ابوالصلاح حلبی	۳۰۰ هـ	الکافی فی الفقه، ص ۱۱۸	موافقت عربی را شرط صحت قرائت بر می‌شمارد.	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	ب. ن
ابن براج	۳۰۰ هـ	المهذب، ج ۱، ص ۹۷	موافقت عربی شرط صحت صلاة	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	ب. ن

۴. هر کدام که در زمان معصوم رایج بوده مجزی است.

۵. شاهدی دست نیست یا نگارنده دست پیدا نکرد.

هـ: نسبت به حدیث سبعة.

۱. قائل به عدم ارتباط احادیث سبعة با قرائات فارق از اعتقاد به وجود صدور این روایت از معصوم.

۲. قائل به ارتباط احادیث سبعة با قرائات (پذیرش روایات احادیث سبعة)

۳. عدم پذیرش احادیث سبعة مطلقا.

۴. شاهدی در دست نیست یا نگارنده بدان دست نیافت.

۱. راهنما: بیان نشده: ب. ن.

دلیل ^۱	رمز دیدگاه یابی	نقطه عطف دیدگاه	منبع	عالم
ب. ن	الف (۱)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	چندنزولی بی وجه نیست و ممکن است.	المسائل السروية، ص ۸۴	شیخ مفید
ب. ن	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	قبول مسئله تعدد در قرائات	رسائل الشریف المرتضی، ج ۳، ص ۱۱۲	سید مرتضی
ب. ن	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	قبول مسئله تعدد و دفاع از برخی از قرائات	حقائق التاویل فی متمشابه التنزیل، تلخیص البیان فی مجازات القرآن	سید رضی
اجماع	الف (۳)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۱ یا ۲)، هـ (۱)	پذیرش مسئله تعدد و اعتقاد به تک نزولی با جواز بر قرائات متعدد	التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۷	شیخ طوسی
دلیل آن را اجماع ذکر می کند	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	فقط عربیت شرط صحت قرائت است.	غنیة النزوع، ج ۱، ص ۷۷	ابن زهره
زیرا غیر آن، قرآن نیست.	پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	نزول واحد، عربیت را شرط صحت قرائت می داند.	الموتلف من المختلف بین انمة السلف، ج ۱، ص ۱۰۵	امین الاسلام طبرسی
ب. ن	الف (۵)، ب (۱)، پ (۴)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	عدم بررسی مبانی شناختانه و پذیرش تعدد قرائات و صحیح	سعد السعود، ص ۲۷۴	سید بن طاووس
ب. ن	الف (۵)، ب (۳)، پ (۳)، ج (۳)، د (۵)، هـ (۳)	رد تواتر قرائات سبعة	شرح الرضی علی الکافیة، ج ۲، ص ۲۶۱	رضی الدین استرآبادی

با توجه به جدول مزبور می‌توان به امور ذیل توجه نمود:

۱. فضای قرائت و قرائت‌پژوهی و به طور کلی قرائت در فضای شیعی از قرن چهارم تا قرن هفتم فضای کارکرده نیست و اساساً دانش قرائت در فضای تشیع منقح نشده است؛ شاهد این موضوع مقایسه این دانش در دو فضای امامیه و اهل سنت می‌باشد که امروز قرائت‌پژوهان برای رسیدن به نتایج درخور اعتنا، چاره‌ای جز واکاوی این موضوع در فضای اهل سنت نداشته و بدون مراجعه به نگاشته‌های دانشمندان سنی، کنکاش‌های حقیقت‌جویان به نتیجه شایسته منجر نمی‌گردد؛ بنابراین، شیعیان از قرن چهارم تا هفتم هجری در دانش قرائت نقش منفعل داشته و این دانش را مبانی شناختانه و فارغ از تأثر از فضاهای فرق دیگر مورد واکاوی قرار نداده‌اند.

۲. بر خلاف آنچه که در قرن چهارم تا هفتم از بی‌اعتنایی و عدم ضابطه‌مندی در فضای تشیع موجود است، نگارنده معتقد است که شیعیان در قرون ابتدایی هجرت به ویژه در قرن دوم و سوم در دانش قرائت فعالیت بیشتری داشته‌اند.

۳. علمای شیعه در عصر غیبت کبری از قرن چهارم تا هفتم مسئله تعدد در آیات الهی را پذیرفته‌اند، لذا انحصارگرایی یک قرائت خاص و تک‌انگاری آن در مشهور علمای امامیه - چنانچه در جدول، قابل رهگیری است - در این بازه زمانی جایگاهی ندارد.

۴. نگارنده از جهات متعددی پردازش‌های علمی حول دانش قرائت را از دیدگاه شیعه بدون تأثر^۱ از فضای اهل سنت نمی‌داند؛ از جمله علل آن نپرداختن‌های متکثر و بیش از حد در دانش قرائت است که مهمترین شاهد آن پراکندگی موضع آراء علما امامیه در کتب اصولی یا حدیثی یا فقهی و البته تفسیری است. لذا فضای متناسب و دقیق از فضای قرائتی قرون گذشته در دست نیست. مشابه این مطلب را علامه عسکری بیان داشته است که شیخ طوسی را متأثر از فضای اهل سنت در فضایی قرائتی می‌داند، (علامه عسکری، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۲۴۶) لذا در فضای شیعی اموری مانند تواترنگاری و تواترپذیری

۱. یکی از موضوعات بسیار مهمی که در راستای دانش قرائت قرآن دارای اهمیت وافر و ضرورت بی‌شبهه است کنکاش درباره میزان تأثرپذیری تشیع از اهل سنت در دانش قرائت است.

قرائات آیات بیش از آنکه متکی بر واکاوی دقیق و مستقل باشد، متأثر از فضای اهل سنت و یا فقها صاحب چنین رای‌ای است، یا اقلاً احتمال وجیهی است که در صورت تایید با مویدات درخور می‌تواند پایه یک پژوهش مستقل و بسیار مهم در عرصه قرائات محسوب گردد. این نکته در نوشتار کنونی آن‌سان حائز دقت است که توقع قاری این مقاله را جهت‌دهی می‌کند؛ چنانچه ثابت شود شاهد دقیقی که مبتنی بر واکاوی مستقل با توجه به مبانی راقی شیعه بدون تأثر از فضای اهل سنت صورت نگرفته است، توقع رسیدن به نتایج غیر قابل‌خداشه فرو می‌گاهد. لذا با واکاوی بررسی‌های تطبیقی میان فضای قرائی فرقه امامیه و اهل سنت بعید نیست که نقش شیعه در برخی از قرون متقدم نسبت به دانش قرائات نه تنها نقش منفعل ارزیابی، بلکه می‌تواند به‌عنوان نقش مقلد تلقی گردد.

۴. واکاوی مبانی پذیرش مسئله تعدد قرائات

مسئله تعدد قرائات از آن جهت که به آیات وحی مربوط است و مهمترین منبع معرفت‌شناختی اسلام تلقی می‌گردد به همان‌سان دارای اهمیت است. بدون شک پذیرش هر مسئله در دیدگاه اسلامی متکی و قائم به دلیل است؛ اعم از اینکه نقلی، عقلی یا عرفی باشد، و مسئله تعدد قرائات از این مسئله و قاعده مستثنی نیست، مبانی و دلایل پذیرش این مسئله را می‌توان در موضوعات زیر بررسی کرد:

۱.۴. بررسی تعدد قرائات نسبت به نزول آن

در اصل تعدد در قرائات قرآنی به صورت استقرائی مراحل زیر قابل‌تصویر است:

۱. نزول متعدد آیات قرآنی از طرف پروردگار و جبرئیل؛
۲. نزول واحد ولی ابلاغ متعدد از طرف رسول الله ﷺ؛
۳. نزول واحد و ابلاغ واحد، روایات متعدد توسط قراء و راویان و تایید قرائات توسط

معصومین علیهم‌السلام؛

۱. به هر نحو هر چند از سکوت معصوم برداشت شود چه تایید روایی باشد چه تقریر عملی باشد.

۴. نزول واحد، ابلاغ واحد، روایت متعدد توسط قراء و راویان قرآن ورد و معارضه معصومین علیهم‌السلام با قرائات متعدد^۱.

چنانچه از ادله لفظیه یا طرق دیگر منشا تعدد قرائات قرآنی سه مورد نخست باشند، با شروط و تحت ضوابطی می‌توان حجیت تعدد در قرائات قرآنی را بدون تکلف به اثبات رساند؛ ولی چنانچه نزول و ابلاغ (قرائت پیامبر) واحد بوده باشد، و منشا اختلاف در قرائت‌ها از طرق دیگر چون اجتهاد قراء، اختلاف مصاحف و... باشد؛ به عبارت دیگر شواهد میدانی و بررسی‌های تاریخی شاهد قوی بر عدم صحه بر قرائات باشد، حجیت تعدد قرائات قرآنی دشوارتر خواهد بود و چه بسا نتایج خطیری در پی خواهد داشت. بررسی‌های تحلیلی این نوشتار به این نتیجه رسید که علمایی که در این راستا سخن گفتند: شیخ صدوق، شیخ مفید و شیخ کلینی می‌باشند، ولی بررسی مبانی شناختانه این مسئله مورد واکاوی قرار نگرفته است که دال بر نقش منفعل فرقه امامیه در تنقیح و حتی تدوین مستقل دانش قرائت متناسب با مبانی خویش است. از طرفی، بررسی‌های تاریخی نشانگر آن است که در مواضعی که شیعه به دانش قرائت توجهی داشته یا به علت فضای کلامی بوده که بر فضای قرن سیطره داشته است؛ مانند: قرن پنجم و ششم که در این فضا علمای شیعه به توجه به این دانش مجبور بوده، یا از اهل سنت متأثرند. به هر حال اعتقاد به چند نزولی همچون شیخ مفید در فضای علمای امامیه شاذ تلقی می‌گردد و نگارنده هیچ سرنخ و شاهدهی مبنی بر اعتقاد علمای شیعه حتی یک نفر از ایشان - به غیر از شیخ مفید - نیافت. به هر روی، چند نزولی یا تک نزولی آیات الهی با اینکه از اهمیت کلامی وافر برخوردار بوده و از مبانی تعدد قرائات محسوب می‌شود، ولی به علت نقش منفعل شیعیان مورد مذاقه و کنکاش ایشان نبوده است.

۲-۴. بررسی احادیث سبعه

یکی از مواضعی که به عنوان مبانی تعدد قرائات قرآن تلقی می‌گردد یا اقلاً به عنوان یک دلیل

۱. نگارنده تقسیم بندی کنونی را در جایی نیافت برخی پژوهشگران معاصر با اختلاف از مشابه این تقسیم بندی یاد کردند. ر. ک: محمد فاکر میبیدی، نشریه قرآن شناخت، ش ۸، ۱۳۹۰، ص ۹۵.

برای پذیرش این مسئله به حساب می‌آید احادیث سبعة یا احرف سبعة می‌باشد. واکاوی دلالت‌شناسانه این احادیث یا احرف سبعة در زمان معاصر از سوی محققان مورد توجه فراوان قرار گرفته است و از جایگاه ویژه‌ای - خصوصاً در اهل سنت - برخوردار شده است. البته به تاثیر از این فضا، شیعیان نیز احرف را مورد بررسی‌های معناشناختی قرار داده و مقالات فراوانی را در این زمینه به رشته تحریر درآورده‌اند. ضرورت بازخوانی و بازپژوهی این روایات در فضای امامیه از اهمیت برخوردار است؛ چرا که این مساله در فضای اهل سنت مورد واکاوی جدی بوده است، ولی در فضای شیعه کنکاش مبانی‌شناختانه خاصی - که این مقاله در صدد آن است - انجام نگرفته است. با این حال، نمی‌توان این چنین روایاتی را در فضای شیعه به کلی منکر شد؛ منابع موجود در قرن چهارم تا هفتم چون تفسیر عیاشی (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۱۳) و النخصال شیخ صدوق (شیخ صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۳۵۸) این روایت را نقل کرده‌اند. مشابه این حدیث در کتاب بصائر الدرجات صفار (شیخ صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۱۹۶) نیز وارد شده است. همچنین در کافی هم با لحنی متفاوت وجود دارد و شیخ طوسی این روایت را به صورت خبر واحد پذیرفته است. (شیخ طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۷) از بین فقهای قرن چهارم تا هفتم بهترین واکاوی مبانی‌شناختانه را شیخ طوسی به صورت اجمالی انجام داده است.

۳.۴. روایات قرائی

در روایات رسیده از اهل بیت، روایات قرائی مورد توجه دانشمندان بوده است. از جمله این روایات که هر چند با رویکرد فقهی می‌تواند مورد مذاقه مبانی‌شناختانه باشد، روایة: «فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: مَهْ مَهْ كُفَّ عَنْ هَذِهِ الْقِرَاءَةِ أَقْرَأُ كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۳۳) است. سند این روایت صحیح ارزیابی شده و از جمله روایاتی است که برای جواز فقهی استفاده از قرانات متعدد مورد تمسک قرار می‌گیرد. از جمله برداشت‌های فقهی این روایت عدم انحصارگرایی صحت قرائت در یک قرائت خاص است. بنابراین، علمای قرن چهارم تا هفتم غالباً قریب به اتفاق به این جواز اشاره داشته‌اند که در جدول دیدگاه‌یابی قابل‌رهگیری است، ولی تقریر ضمنی یا غیرضمنی معصومین علیهم السلام نمی‌تواند کاشف از نزول متعدد باشد؛ چراکه این امر می‌تواند به علل دیگری ناشی از مصلحت عامه صورت پذیرفته باشد؛ همان‌گونه که از کلام

جایگاه‌شناسی مبانی شناختانه «تعدد قرائات» نزد علما مشهور شیعه از قرن چهارم تا هفتم هجری | ۱۲۳

برخی از علما برمی‌آید که شاید تقریر قرائات متعدد به علت تسهیل بر امت یا طبق ادعای برخی دیگر مماشات با عرب آن دوران بوده است، (سید محسن کاظمی، بررسی دلایل تواتر قرائات رایج، نشریه مطالعات قرائت قرآن، ش ۳، ۱۳۹۳، ص ۸۱ و ۹۱) لذا با توجه به این رویکرد، نسبت و حیانی بودن تمام قرائات، چه سبعة چه عشرة، دارای تکلف بوده و اثبات نشده است. همچنین بررسی‌های مبانی‌شناختانه قرائات متعدد نمی‌تواند منحصر از دیدگاه فقهی مورد واکاوی قرا گیرد و بررسی انحصاری این موضوع در لابه لای مباحث فقهی نشان از عدم بررسی مبانی شناختانه دارد.

۵. نتیجه

پرتالیف‌ترین زیر شاخه علوم قرآنی، مبحث قرائات قرآن دانسته شده است. از طرفی دیدگاه علما شیعه نسبت به دانش قرائت از اهمیت فراوان برخوردار است، از این رو نگاشته کنونی با بررسی تاریخی آثار علمای مشهور امامیه از قرن چهارم تا هفتم به تحلیل جایگاه‌شناختی این دانش نزد ایشان می‌پردازد. قرائت تاریخی و تتبعات نگارنده به این نتیجه رسید که شیعیان در این بازه زمانی در این دانش نقش منفعل - اگر گفته نشود مقلد - را داشته و فعالانه و مبانی‌شناختی به این دانش رو نکردند، لذا دانش قرائت از همان بازه زمانی از جایگاه مناسبی برخوردار نیست و مورد واکاوی علما شیعه واقع نشده است. و اگر شیعیان در برهه‌ای از تاریخ به این دانش پرداختند، این پردازش یا مبانی‌شناختانه نبوده است و یا متأثر از فضای کلامی می‌باشد که بر همان قرن چیره بوده است. همچنین بررسی‌ها در راستای واکاوی فقهی بوده است و به علت خروج مکلف از بی‌تکلیفی انجام پذیرفته است. بنابراین نتایج این نوشتار نشانگر نقش منفعل شیعیان در دانش قرائت در بازه زمانی قرن چهارم تا هفتم می‌باشد.

فهرست منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲ ش). *الخصال* (چاپ اول). قم: جامعه مدرسین.
۲. ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ ق). *غنية النزوع إلى علمي الأصول والفروع* (بی چا). قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی (بی تا). *سعد السعود للنفوس منضود* (بی چا). قم: دار الذخائر للمطبوعات.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ق). *معجم مقاییس اللغة* (چاپ اول). قم: مکتب الاعلام الاسلامي.
۵. ابن ادریس، محمد بن احمد (۱۳۸۷ ش). *موسوعة ابن ادریس الحلبي* (بی چا): قم. دلیل ما.
۶. ابن براج، عبدالعزيز بن نحریر (۱۴۰۶ ق). *المهذب* (چاپ اول). قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم. مؤسسه النشر الإسلامی.
۷. ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم (بی تا). *الكافی فی الفقه* (بی چا). اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین علي علیه السلام العامة.
۸. اقبال، ابراهیم (۱۳۸۵ ش). *فرهنگ نامه علوم قرآن* (بی چا). تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۹. حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد (بی تا). *مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة* (بی چا). بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۰. خدایی اصفهانی، اکرم (۱۳۷۸ ش). *اهمیت قرائت حفص به روایت عاصم* (بی چا). تهران: نشر رایزن.
۱۱. رضی الدین استرآبادی، محمد بن حسن (۱۳۸۴ ش). *شرح الرضی علی الکافیة* (چاپ اول). تهران: مؤسسه الصادق للطباعة و النشر.
۱۲. رکنی یزدی، محمد مهدی (۱۳۷۹ ش). *آشنایی با علوم قرآنی* (بی چا). تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
۱۳. زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۱۰ ق). *البرهان فی علوم القرآن* (چاپ اول). بیروت: دار المعرفة.

جایگاه‌شناسی مبانی شناختانه «تعدد قرانات» نزد علما مشهور شیعه از قرن چهارم تا هفتم هجری | ۱۲۵

۱۴. شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۰۶ ق). *تلخیص البیان فی مجازات القرآن* (چاپ دوم). بیروت: دار الاضواء.
۱۵. _____ (۱۴۰۶ ق). *حقائق التأویل فی مشابه التنزیل* (چاپ اول). بیروت: دار الاضواء.
۱۶. شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). *الخلاف* (چاپ اول). قم: جامعه مدرسین.
۱۷. _____ (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (بی چا). بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۱۸. شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). *المسائل السرویة* (چاپ اول). قم: دار المفید.
۱۹. _____ (۱۴۲۴ ق). *تفسیر القرآن المجید (للمفید)* (چاپ اول). قم: بوستان کتاب.
۲۰. صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۴۱۴ ق). *اعتقادات الامامیة* (چاپ دوم). قم: کنگره شیخ مفید.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۰ ق). *المؤتلف من المختلف بین أئمة السلف* (بی چا). مشهد: آستانة الرضویة المقدسة. مجمع البحوث الإسلامیة.
۲۲. عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه (۱۳۸۰ ش). *نگرشی نوین بر تاریخ و علوم قرآنی* (بی چا). تهران: بنیاد قرآن.
۲۳. علامه عسکری، سید مرتضی (۱۴۲۰ ق). *القرآن الکریم و معالم المدرستین* (بی چا). تهران: مجمع العلمی الاسلامی.
۲۴. علم‌الهدی، علی بن حسین (۱۴۰۵ ق). *رسائل الشریف المرتضی (أجوبة المسائل القرآنیة)*، مقدمه نویس احمد حسینی اشکوری، گردآورنده مهدی رجایی (بی چا). قم: دار القرآن الکریم.
۲۵. _____ (۱۴۳۱ ق). *تفسیر الشریف المرتضی المسمی بـ نفائس التأویل* (چاپ اول). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۲۶. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). *تفسیر العیاشی* (چاپ اول). تهران: المطبعة العلمیة.
۲۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). *العین* (چاپ دوم). قم: نشر هجرت.
۲۸. قطب راوندی، سعید بن هبه‌الله (۱۴۰۵ ق). *فقه القرآن* (چاپ دوم). قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله.

۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). *الکافی* (چاپ چهارم). قم: دار الکتب الاسلامیه.

۳۰. مصطفوی، حسن (بی تا). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم* (بی جا). بی جا: بی نا.

مقالات

۳۱. جانی پور، محمد (۱۳۹۴ ش). *بررسی پیشینه و انگیزه‌های مستشرقین از پرداختن به*

موضوع اختلاف قرائات قرآنی. نشریه مطالعات قرآن و حدیث، ش ۱۷، ص ۵ تا ۴۲.

۳۲. کریمی نیا، مرتضی (۱۳۸۵ ش). *اختلاف قرائات یا تحریف قرآن نگاهی به نقل روایات*

شیعه در تفسیر البیان. نشریه علوم حدیث، ش ۴۰، ص ۳ تا ۲۱.

۳۳. فاکر مبینی، محمد؛ محمدی فرد، علی رضا (۱۳۹۳ ش). *نقد دیدگاه محدث نوری در*

استانزام اختلاف قرائات با تحریف قرآن. نشریه مطالعات قرآن، ش ۳، ص ۱۱ تا ۳۰.